

УДК 37(09)

ВАДИМ ПЕНОВ

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО РОЗВИТКУ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Проаналізовано історичні особливості розвитку Півдня України в ХІХ – на початку ХХ ст., що впливали на культурно-освітній розвиток регіону: створення сприятливих умови для іноземних переселенців на степові землі; швидкий розвиток капіталістичних відносин; швидкий розвиток зовнішніх і внутрішніх торгівельних відносин.

У статті робиться наголос на формуванні специфічної культури – культури Півдня України, яка характеризувалася високим освітнім рівнем мешканців міст.

Ключові слова: *культурно-освітній розвиток, Південь України, соціально-економічні передумови, політичні передумови*

Сьогодні є нагальною потреба аналізу актуальних питань історичного минулого у процесі реорганізації національної системи освіти та наближення її до європейських стандартів, дослідження досвіду роботи навчальних закладів та використання досвіду їх діяльності в сучасній педагогіці, адже поширення наукової проблематики й тісно з нею пов'язаних джерелознавчих досліджень сприяють розвитку сучасної історико-педагогічної науки, що не може бути досконалою без повного вивчення та творчого використання краєзнавчого матеріалу. Тому дослідження історії освіти регіонів стають важливим компонентом педагогічної науки в цілому.

Історичні аспекти розвитку освіти другої половини ХІХ – початку ХХ століття висвітлювалися у дослідженнях І. Альошинцева, Є. Мединського, В. Мілюкова, О. Піскунова, С. Рождественського. Дослідники історії освіти Півдня України М. Левченко, О. Макарихін, Н. Шушлянікова та інші окреслюють особливості

культурного розвитку південного регіону та процесу виховання у закладах освіти другої половини XIX – початку XX століття.

Метою статті є аналіз історичних особливостей розвитку Півдня України в XIX – на початку XX ст., що впливали на культурно-освітній розвиток регіону.

Розвиток освіти в XIX – поч. XX ст., безумовно, залежав від економічних, політичних та соціальних чинників, що мали місце на той період в державі. Вплив на формування особистості залежав і від регіону, в якому вона мешкала. Це дає можливість стверджувати окремі надбання регіональних культурних цінностей, утворених взаємодією різних культур, наявних в регіоні, та системи політичних і економічних чинників, що вплинули на цей процес. У свою чергу, ці особливості спричинили становлення та розвиток освітньої системи і педагогічних ідей Півдня України як відносно самостійної адміністративно-територіальної одиниці.

У XIX ст. стратифікація населення південної частини сучасної території України являла собою досить мультиетнічне утворення, зокрема це були: росіяни, поляки, євреї, білоруси, молдаване, татари, гагаузи, караїми, німці та інші, що мешкали переважно в селах.

У статті ми використовуємо термін «Південь України», розуміючи під ним територію Херсонської, Таврійської та південних районів Катеринославської губернії за адміністративно-територіальним поділом 1803 р., що відповідає сучасному геополітичному становищу території Південної України.

Південь України як окремий край сформовано відносно пізно. Більша половина його території – райони, які безпосередньо межують з Чорним та Азовським морями, – ввійшли до складу Російської імперії в останній чверті XVIII ст. У 4 томі «Історії міст і сіл УРСР» зазначено, що «...після російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. за Кючук-Кайнарджинським мирним договором Росія одержала землі між Південним Бугом і Дніпром. У квітні 1783 р. Крим і Північна Таврія ввійшли до складу Росії. У грудні 1796 р. вся територія краю була об'єднана у новостворену Новоросійську губернію. В жовтні 1802 р. відбулися нові адміністративні зміни. Правобережну її частину включено до складу Миколаївської губернії, а Лівобережну – до складу Дніпровського і частково Мелітопольського повітів – утвореної Таврійської губернії. У травні 1803 року створено Херсонську губернію» [5, с. 17]. Наслідком російсько-турецьких сутичок, які відбувалися протягом століть, стало незначне заселення краю. На основі виданого Катериною II 22 березня 1764 р. «Плана о раздаче в Новороссийской губернии казенных земель к их заселению» південні землі роздавали представникам усіх прошарків населення. Той факт, що землевласники, які не належали до дворян, не мали права володіти людьми, заселяли свої землі втікачами, іноземними переселенцями, десятинщиками і вкладали з ними договори [4, с. 161]. У процесі заселення краю з'являлися документи, що визначали особливості правових взаємовідносин між переселенцями та урядом, порядок утворення колоній, отримання пільг, умов існування. Формування законодавства, щодо колоністів, закінчилося виходом у світ у 1832 р. «Устава о колониях иностранцев в империи», що визначив «...иностранных колонистов как особую социально-правовую категорию земледельческого населения, которые получали льготы, личную свободу, 60-десятилетний надел земли, освобождение от воинской повинности, от уплаты налогов на 10 лет» [9]. Колоністське законодавство чітко визначало соціальну, конфесійну, адміністративну замкненість колоній, що в умовах ізоляції від метрополій сприяло консервації особливостей матеріальної і духовної культури переселенців.

Колонізація Півдня України у XVIII – XIX ст. ст. носила як зовнішній, так і внутрішній характер, подекуди урядовий. Заселення краю відбувалося в умовах кріпосницької системи в країні, а тому мало дуалістичний характер. З одного боку, переселялися іноземні колоністи, з іншого – мешканці внутрішніх губерній Російської імперії. З того часу розпочався інтенсивний процес економічної та культурної колонізації південних територій.

Як визначають науковці, розвиток Півдня України характеризується певними особливостями, що зумовило створення „нового типу” регіону [2, с. 36], і відрізнявся від інших регіонів України своєю неповторністю. Цьому процесу сприяли заохочувальна політика царського уряду, яка визначалась ліберальним характером ставлення до цих земель, прикордонне розташування, що, з одного боку, надавало цьому краю військово-стратегічного значення, а з іншого – можливість вільної торгівлі, виводило його в район інтенсивних імпортно-експортних операцій та степові незаселені території зумовили народну колонізацію, завдяки якій Південь за досить короткий історичний час перетворився на розвинений господарський з численним населенням край. Останній факт відіграв значну роль у формуванні Південного регіону, оскільки на цій території проживала велика кількість представників різних етнічних груп, народностей і націй. Аналогів цьому не було в жодному іншому регіоні імперії: кожна з цих етноконфесійних груп і народностей зробила свій внесок у господарче та культурне освоєння краю, репрезентувала свої цінності.

З кінця XVIII століття починається активне заселення південного регіону, яке в цілому завершилось у 50-х роках XIX століття. Поряд зі зростанням кількості сільського населення в південному регіоні швидкими темпами зростало й міське, що пояснюється високими темпами урбанізації цього краю. Якщо в цілому в Україні міське населення становило 8,7 %, то в південноукраїнських містах цей показник сягав 15 %. У 1840 р. найбільшими та найчисленнішими містами були Одеса, Миколаїв та Херсон. В Одесі мешкало 60 тисяч осіб, в Миколаєві – 29 тисяч, в Херсоні – 22 тисячі [6, с. 51 – 52].

Поступове економічне зростання Південного регіону, де чітко окреслився його аграрний характер, із часом змінювалось за рахунок розвитку промисловості й торгівлі.

У першій чверті XIX ст. основними галузями сільського господарства регіону були скотарство та хліборобство. Населення повністю забезпечувало себе хлібом, а в урожайні роки збувало сільгосппродукти на внутрішньому ринку й навіть за кордон. Важливим досягненням поселенців стало оволодіння новими галузями сільського господарства: в тваринництві – тонкорунним вівчарством, у землеробстві – розведенням винограду й шовковиці.

У другій чверті XIX століття починається процес переходу від натурального до товарного господарства. Це, у свою чергу, стимулювало підвищення культури землеробства, відбір посівного зерна, використання добрив, застосування наукових правил сівозмін, удосконалення інвентаря та сільськогосподарських машин.

Окремі поміщики здавали свої землі в оренду купцям, міщанам і заможним селянам. У найбільш активних орендарів господарства були високоприбутковими, що призводило до розширення площі орендованих земель, придбання їх у приватну власність, закупівлі сільськогосподарського реманенту (в тому числі й за кордоном), збільшення кількості найманих робітників. У цей час з'явилися підприємства, які виготовляли сільськогосподарські машини. Саме застосування машин стимулювало зміну форм праці, перехід від кріпосної до найманої робочої сили, яка на Півдні України використовувалась задовго до реформи 1861 року, ще на початку XIX століття. Це було зумовлено малою кількістю кріпаків [2, с. 236].

Важливі зміни в сільськогосподарському секторі економіки Півдня були спричинені концентрацією земельної власності, утворенням великих господарств-економій та господарств фермерського типу, які були добре забезпечені технічними засобами та використовували новітні технології.

Поряд із сільським господарством у краї розвивалася й промисловість, проте великих підприємств було мало. Основу підприємництва складав малий бізнес: рибальство, виноробство, дублення шкір, стрижка овець, з шерсті яких виготовляли примітивне сукно, а потім одяг, валяне взуття тощо. Частина продукції надходила в продаж. Зерно оброблялося на численних борошномельних млинах, круподернях. Розвивались казенні та приватні суконні мануфактури. Лише в другій половині XIX століття промисловість набула фабрично-заводського вигляду.

Особливе значення мала галузь суднобудування в Херсонській губернії. Ще наприкінці XVIII століття у Херсоні та Миколаєві з'явилися казенні військові судноверфі. Прогресивним явищем було заснування в першій чверті XIX століття приватного суднобудування. За ініціативи купців у Херсоні було створено верф для будування суден, котра використовувалися в чорноморській торгівлі та з військовою метою. Якщо в 1801 році на Херсонській купецькій верфі було збудовано тільки одне судно, то в 1810 році з її стапелів зійшло 24 великих судна та 36 каботажних [11, с. 112]. Поступово в суднобудування включалися мешканці різних сіл та міст, розташованих на морі та великих річках.

Визначальною ознакою економіки Півдня була розвинена система торгівлі. Торгівля стала важливою галуззю економіки краю з моменту його заснування та господарчого освоєння, що вплинуло на розвиток сільського господарства і промисловості.

Особливої уваги заслуговує таке місто, як Одеса, ліберальне ставлення до якого з боку уряду дозволило запровадити режим „вільної торгівлі” – порто-франко – і перетворити його на головний порт Півдня. На Одесу припадало 1/4 всього експорту хліба в Російській імперії [3, с. 179]. Торгівельні зв'язки Одеси було встановлено з країнами Європи, Азії та Америки.

Отже, до другої половини XIX ст., незважаючи на існування кріпацтва, Південь України значно просунувся в розвитку продуктивних сил і технологій виробництва, підготовці кваліфікованих робітників, які володіли більш сучасними трудовими навичками, що викликало потребу в кваліфікованих та здорових кадрах і, у свою чергу, визначало розвиток освіти регіону та безпосередньо вплинуло на формування здоровозберігаючих переконань мешканців південних міст.

Реформи 60-х років XIX століття призвели до соціально-політичних та економічних змін у країні, що відобразилося і на регіональному культурному розвитку. В цей період Південний регіон виходить на одне з перших місць за показниками економічного розвитку в державі.

У другій половині XIX – на початку XX століття в сільському господарстві спостерігався інтенсивний розвиток капіталістичних відносин, який було започатковано в регіоні ще в 40-х роках XIX століття. Значно підвищується виробництво зерна як основного виду товару для ринку, завдяки розширенню посівних площ та ефективності фермерських господарств і запровадженню нових технологій та техніки. Якщо 90 % експортної пшениці Російської імперії надавала Україна, то в регіоні збирали 43 % врожаю ячменю, 20 % – пшениці і 10 % кукурудзи [10, с. 154].

Поряд із сільським господарством під впливом технічної революції значних темпів розвитку набула промисловість краю. Малі підприємства, що спеціалізувались на виноробстві, дубленні шкір, виготовленні сукна, рибальстві, а також розвинена мережа млинів та інших видів промислової діяльності поступово перетворилися на фабрики та заводи. Так, на початку XX століття на Півдні працюють селітровий, цегельні, вапняні, цукрові заводи, підприємства із виробництва шовку-сирцю, канатна фабрика, чисельні сталеварні підприємства.

Особливого значення в промисловому розвитку Південного краю набуває реформування суднобудівної галузі. Невеликі приватні верфі та державні військові судноверфі зазнали значного розвитку і модернізації. Херсонські та миколаївські судноверфі під впливом технічної революції одними з перших перейшли на виготовлення човнів із паровим двигуном, що позначилось на економічному зростанні регіону.

У цей період швидких темпів розвитку набуває, поряд із зовнішньою, внутрішня торгівля (ярмарки, торги, базари, магазини, крамниці, корчми). Збільшенню питомої ваги соціальної магазинно-промислової торгівлі у другій половині XIX століття сприяло встановленню зв'язків Півдня з центральними російськими та українськими губерніями, які постачали хліб для експорту через чорноморські порти.

Нових ознак торгівлі, як зовнішній, так і внутрішній, надало виникнення та зростання мережі товарних бірж, котрі з'явилися ще наприкінці XVIII століття (у Одесі в 1796 році).

Необхідними умовами розвитку економіки регіону було створення мережі залізниць. Наприкінці 60 – початку 70 років найбільший чорноморський порт – Одеса – був з'єднаний мережею залізниць із окремими районами України та Бессарабії, а лінії Одеса – Балта, Харків – Миколаїв тощо покращили умови для внутрішньої та зовнішньої торгівлі.

Таким чином, завдяки природно-географічним та соціокультурним особливостям відбулось економічне зростання південного регіону. Багатонаціональний склад населення, розвиток міст, котрі перетворилися на великі адміністративні, промислові та культурні центри з високим рівнем життя, а також їх статус портових міст сприяв не лише зростанню зовнішньої та внутрішньої торгівлі, а й міжнародному спілкуванню, що відбивалося на стані політичного та освітнього життя регіону.

Завдяки цим особливостям міста Півдня не лише відрізнялись від міст центральних губерній та розвинутих західних провінцій імперії, вони створили свою специфічну «міську культуру». В кожному з міст Півдня соціокультурний розвиток мав свої особливості, які визначались спрямованістю міста, що впливало на культурний рівень та естетичні вподобання їх мешканців. Так, Херсон був адміністративним центром губернії, хоча і визначався провінційним характером; Миколаїв – мав військово-стратегічне значення, що обумовлювалось потребами військово-морського флоту; Одеса – взірцем економічного та культурного розвитку Півдня, що пояснюється її географічним розташуванням.

Заснування міст Херсонської губернії викликало приплив значної кількості високоосвіченого населення як з Російської імперії, так і з країн Західної Європи. Під впливом цих процесів сформувалася специфічна спільнота, яка вирізнялась прогресивною спрямованістю та певними культурними особливостями, що (у I половині XIX століття) в умовах кріпосної системи Російської імперії ввібрала прогресивні ідеї Заходу.

Розвиток культури Півдня України був тісно пов'язаний з розвитком міст та видатними діячами того часу, котрі мешкали там та зробили внесок у формування освіти та культури цього регіону. Такі видатні постаті, як граф Г. Потьомкін, О. Суворов, Ф. Ушаков, О. де Рибас, І. Ришельє, Й. Лонжерон, М. Лазарєв та інші займалися розбудовою міст та освоєнням земель південного краю. Завдяки їх діяльності було створено сприятливі умови для розвитку специфічної громади, яка характеризувалась високим рівнем освіти та культури. Проведення вечорів, світських раутів, балів тощо було невід'ємною частиною культурного життя того часу. Такі заходи впливали на формування своєрідних сімейних традицій.

Створення різних гуртків та товариств у першій половині XIX століття зумовлювалось загальним розвитком науки та культури: в Миколаєві було засноване технічне товариство, що займалось розробкою технічних засобів у кораблебудуванні, створена обсерваторія та інші установи; в Одесі було відкрито археологічне товариство, товариство „Витончених мистецтв», та інші, що мали гуманітарне спрямування [10].

Важливою подією в науковому та культурному житті Півдня стало заснування в 1830 році в Одесі публічної бібліотеки, що стала другою за величиною в Російській імперії після Петербурзької, яка була старшою за неї на 16 років. Фінансування здійснювалось за рахунок міських прибутків: щорічно на існування бібліотеки і поповнення її новими книжками виділялось по 2 тисячі рублів та на заробітну плату бібліотекарям – 1,5 тисяч карбованців [10, с. 131].

Новий етап розвитку місцевої культури Південного регіону розпочався в другій половині XIX століття, а загальне зростання економіки краю зумовило суттєві зміни і в освітньому житті.

Наприкінці XIX – початку XX ст. на Півдні України була сформована чітка система триступеневої освіти: парафіяльні, недільні, земські школи, училища, гімназії, професійні училища, ремісничі школи й інститути. Проміжне становище між гімназіями й університетами займали ліцеї. Так, на базі одного із них – Рішельєвського, який з 1817 р. діяв в Одесі, а з 1865 р. було засновано Новоросійський університет [1]. Такі зрушення в освітній галузі призвели до збільшення не лише кількості населення, що було зайняте у промисловому виробництві, а й у системі культури, освіти, медичній галузі. Це, в свою чергу впливало на розвиток валеологічної освіти.

Таким чином, освітніми прагнули не лише зберегти національну самобутність народу, а й сприяли валеологічному вихованню та здоровозберігаючої діяльності серед населення краю.

Вагому роль у розвитку освіти в Одесі відіграла створена у 1905 році “Просвіта”, на чолі якої стояв фольклорист, бібліограф, письменник М. Комаров.

За свідченням Д. Дорошенка, одеська “Просвіта” розташовувалась у приміщенні, яке мало простору вітальню та читальний зал, де можна було придбати українські газети, журнали, книжки. Громадсько-культурна робота просвітян мала освітньо-розважальний характер: декламування, реферативні повідомлення, танці тощо. Однак місцеве керівництво було незадоволене діяльністю “Просвіти”, що знайшло відображення у репресивних заходах. Так, “адміністрація учням гімназій і шкіл забороняла ходити на вечори, або чимало просвітян було знято з урядової служби” [7, с. 180 – 181].

Коли у 1909 році одеська “Просвіта” була закрита, замість неї в 1910 році виникає “Одеський український клуб”, який продовжував традиції “Просвіти” і став організатором українського руху в місті. [8].

Заохочення до здоровозберігаючої діяльності учнів навчальних закладів Півдня України було однією з особливостей соціокультурного розвитку регіону. Освічена молодь прагнула до здоровозберігаючої діяльності.

Таким чином, уряд Російської імперії, будучи зацікавленим у швидкому заселенні Південних земель, створив необхідні економічні та соціальні умови для розвитку цього регіону, а саме: створювались сприятливі умови для іноземних переселенців на степові землі; невелика кількість кріпосних селян і використання найманої праці сприяло швидкому розвитку капіталістичних відносин порівняно з іншими регіонами імперії; м. Одеса було надано статус порто-франко, що зумовило швидкий розвиток зовнішніх і внутрішніх торгівельних відносин. Поряд з цим, відбувалося проникнення в регіон західних філософських, політичних, культурних течій; використання урядом цього регіону як місця для заслання бунтівників та вільнодумців зумовило поширення нових політичних та культурних ідей. В результаті всього вказаного вище сформувалась специфічна культура – культура Півдня України, яка характеризувалася високим освітнім рівнем мешканців міст, де поряд зі знанням ринку значну увагу приділяли культурним заходам (відвідання концертів, вистав тощо), а залучення учнів до здоровозберігаючої діяльності було основним завданням суспільства цього регіону.

Разом з тим, зважаючи на специфіку та під впливом високих темпів економічного розвитку краю і суспільних потреб в освіті, уряд робив кроки до розширення мережі початкових і особливо середніх шкіл, відкриття нових вищих навчальних закладів, формування системи освіти, яка передбачувала певний рівень валеологічної освіти південного регіону.

Список використаних джерел

1. Афанасьев-Чужбинский А.С. Поездка в Южную Россию /А.С. Афанасьев-Чужбинский. – Ч. 2. – Спб, 1863. – С. 223 – 450.
2. Багалій Д.І. Заселення Південної України (Культурно-історична бібліотека) / Д.І.Багалій. – Херсон: Хоунбг, 1994. – 110 с.
3. Долгоруков І. М. Славны бубны за горами или путешествие моё кое-куда, 1810 года / І.М. Долгоруков. – М., 1870. – 408 с.

4. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. / Е. И. Дружинина. – М., 1970. – 205 с.
5. Історія міст і сіл України. Херсонська область / [ред. кол. тому: Касьяненко О. Є. (голова) та ін.]. – К., 1972. – 688 с.
6. Мельник Л.Г. Міста України за всеросійським переписом 1840 року / Л.Г. Мельник // УІЖ. – 1989. – № 2. – С. 57 – 59.
7. Мисичко А.І. М.Ф. Комаров і Одеська «Просвіта» / А.І.Мисичко // Записки історичного факультету. – Одеса, 2000. – Вип. 10. – С. 178 – 185.
8. Мисичко А.І. Товариство «Українська хата» в Одесі / А.І.Мисичко // Записки історичного факультету. – Одеса, 1998. – Вип. 7. – С. 95 – 99.
9. Свод законов Российской империи. – Спб., 1857. – Т. 10, разд.1. – 372 с.
10. Турчин В. С. К истории заселения Юга Украины и Херсонщины / В.С. Турчин // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: Наукові доповіді Міжнародної науково-методичної конференції. – Херсон, 1997. – С. 151 – 155
11. Херсону 200 лет: Сборник документов и материалов / Под ред. М. Бизнера. – К., 1978. – 408 с.

Стаття надійшла до редакції 14.08.2016 р.

ПЕНОВ В.

Одесский национальный университет имени И.И.Мечникова, Украина

ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО РАЗВИТИЯ ЮГА УКРАИНЫ В XIX – В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

В статье проанализированы исторические особенности развития Юга Украины в XIX – начала XX вв., которые влияли на культурно-образовательное развитие региона: создание благоприятных условий для иностранных переселенцев на степные земли; быстрое развитие капиталистических отношений; быстрое развитие внешних и внутренних торговых отношений. В статье сосредоточено внимание на формировании специфической культуры – культуры Юга Украины, которая характеризовалась высоким образовательным уровнем обитателей городов.

***Ключевые слова:** культурно-образовательно развитие, Юг Украины, социально-экономические предпосылки, политические предпосылки.*

PENOV V.

Odesa State University named after I.I. Mechnikov, Ukraine

THE HISTORICAL FEATURES OF CULTURAL AND EDUCATIONAL DEVELOPMENT OF THE SOUTH OF UKRAINE IN THE XIX - EARLY XX CENTURIES

In the article the author analyzed the historical features of development of the South of Ukraine in the XIX - early XX centuries, that affected the cultural and educational development of the region, that is: the creation of favorable conditions for foreign immigrants to prairies and steppes; the rapid development of capitalist relations; the rapid development of internal and external trade relations. The article focuses on the formation of a specific culture - the culture of the South of Ukraine, which was characterized by the high educational level of urban residents.

The author concludes that the government of the Russian Empire, being interested in rapid settlement of the Southern Lands, created the necessary economic and social conditions for the development of this region, that is: the favorable conditions were created for foreign immigrants to prairies and steppes; a minor amount of serfs and the use of wage labor promoted the rapid development of capitalist relations in comparison with other regions of the empire; the city of Odessa was granted the free port status, which predetermined the rapid development of internal and external trade relations.

Along with this, there was penetration of the Western philosophical, political and cultural trends; the use of this region as a place of exile for rebels and freethinkers predetermined the spread of new political and cultural ideas. As a result, there was formed a specific culture - the culture of the South of Ukraine, which was characterized by the high educational level of urban residents, where along with the market knowledge, a considerable attention was paid to the

cultural activities (visiting to concerts, plays, etc.), and involvement the students in health-activity was the main task of the society of this region.

Therewith, considering the specificity and being under influence by the rapid economic development of the region and social needs in education, the government took steps to expand the network of primary and secondary schools, to open new high schools, to form education system, which provided a certain level of valeological education in the South region.

Key words: *cultural and educational development, the South of Ukraine, social and economic preconditions, political precondition.*